

EDUC...ART. UN PROJECTE DE TREBALL EN XARXA ENTRE UNIVERSITAT, CENTRE D'ART I CENTRES EDUCATIUS¹²

Autors: Glòria Jové (professora de la Facultat de Ciències de l'Educació, UdL), Helena Ayuso i Roser Sanjuan (professionals del Centre d'Art La Panera de Lleida), Lola Vicens (cap d'estudis i mestra del CEIP Príncep de Viana), Silvia Cano i Andrea Zapater (estudiants de màster i doctorat).

Des de la Facultat de Ciències de l'Educació es pretén concretar la docència amb la finalitat de mostrar i permetre que els estudiants realitzin experiències de treball en xarxa en el marc conceptual de les intel·ligències múltiples³. Des d'aquest plantejament es creu en la necessitat de que les escoles i els centres de formació concretin els seus processos d'ensenyament i d'aprenentatge en relació amb la comunitat i amb els recursos que aquesta ens proporciona. Actualment i en el camp de l'educació són moltes les veus que insisteixen en la necessitat que els processos educatius i d'ensenyament es concretin en relació escola-territori, escola comunitat⁴. Des de la formació de mestre i psicopedagogs estem concretant diferents accions i activitats per tal que els professionals en formació realitzin processos de relació facultat-escola i comunitat, amb la finalitat de que es produeixi una coherència entre el que es diu i el que es fa; del contrari podria succeir alguna cosa semblant al que Santos Guerra (2002) apunta: "El que som i el que fem sona tant fort a l'oïda dels nostres alumnes que els hi impedeix escoltar el que diem".

La complexitat del món actual ha obligat a crear nous models de treball en els que s'han d'integrar diferents serveis i agents, de tal forma que queden

¹ Comunicació presentada en el marc del 1r Congrés de Formació per al Treball en Xarxa a la Universitat. Complexitat, corresponsabilitat i construcció del coneixement, celebrat a Barcelona el 12 i 13 de febrer de 2009.

² Els autors de la comunicació es fan responsables de la correcció lingüística d'aquest document.

³ Lingüística, capacitat d'utilitzar les paraules de forma efectiva a l'escriure o parlar i la lògica matemàtica per a resoldre problemes de lògica i matemàtiques. La cultura occidental ha considerat tradicionalment com a intel·ligència. Gardner va introduir la teoria de les intel·ligències múltiples afegint altres tipus d'intel·ligència com la espacial, consisteix en formar un model mental del món en tres dimensions; musical, és la capacitat d'expressar-se mitjançant formes musicals; corporal-cinestèsica, o capacitat d'utilitzar el propi cos. Interpersonal, permet entendre a un mateix; Intel·ligència interpersonal, que permet entendre als demès; naturalista, l'utilitzada quan s'observa i estudia la naturalesa, amb el motiu de saber organitzar, classificar i ordenar.

⁴ Subirats (1999), Escola i Territori. Mètode comunitats d'aprenentatge (2002); Moss, P; (2006). Local Cultura Project; Gardner (2001); Projecte Spectrum Jové,G; Vicens,L; O, Rodriguez (2006). Desig D'alteritat. Programa Àlber: Una eina per la diversitat. Lleida: Pagès editors.

integrats professionals de diferents àmbits, creant-se així xarxes interprofessionals.

Coneixem exemples de pràctiques que pretenen integrar diferents serveix⁵, però molt sovint presenten carències a l'hora de desenvolupar un treball conjunt, degut a la falta d'una premissa essencial: per tal d'implementar projectes d'aquest tipus és necessària l'existència d'una cultura de treball en xarxa així com les pròpies xarxes de treball.

Entenem per treball en xarxa tota acció desenvolupada al llarg del procés de treball (construcció de coneixement, organització i/o avaluació) en el que la intervenció de diferents professionals i/o agents de l'àmbit de l'educació s'encamina a treballar conjuntament per aconseguir un objectiu comú que respongui a les necessitats i/o a projectes integrals d'un context (Equip de coordinació del projecte Trama, 2007)⁶.

El treball en xarxa que presentem té un objectiu comú: millorar la qualitat de l'educació per a contribuir al "procés humanitzador" de les persones (mestres i psicopedagogs en formació) a través de la cultura i, especialment, a través de l'art.

- *Per què a través de l'art?* Perquè segons Eisner (2004) l'art permet desenvolupar i explorar parts de la ment que ens ajuden a la transformació de la consciència. Aquests plantejaments han portat que des del curs 2001-02 a la Facultat de Ciències de l'Educació, i en el marc de l'assignatura Dificultats d'aprenentatge i intervenció psicopedagògica dels estudis de psicopedagogia, s'ofereix als estudiants la possibilitat de realitzar pràctiques en diferents entitats comunitàries⁷ de la ciutat de Lleida. Al llarg d'aquests cursos (del 2001-02 al 2007-08) les pràctiques s'han ofert en

⁵ Alguns d'ells són: las ciutats educadores, els plans educatius d'entorn (iniciats l'any 2005, pel Departament d'educació de la Generalitat de Catalunya en el marc del Pla per a la llengua i la cohesió social), els projectes educatius de ciutat (plans estratègics en matèria educativa que es desenvolupen per iniciativa dels ajuntaments).

⁶ Per més informació veure: www.clictrac.coop/emails/trama/butlleti01.html. Redes ¿Para qué?, Cuadernos de pedagogía. N° 385, diciembre de 2008. El trabajo en red. n°36 (2007); Revista d'intervenció socioeducativa. d'Educació social.

⁷ L'auditori Enric Granados, el Museu de l'Aigua, La Seu Vella, el Col·legi d'arquitectes, el parc La mitjana, el centre d'art La Panera (a partir del curs 2004-2005).

funció dels interessos i perfils dels estudiant i dels projectes que han sorgit del treball entre la Facultat i les entitats comunitàries. Les entitats amb les que s'han creat nexes d'unió mes intensos i que actualment ofereixen la possibilitat de desenvolupar pràctiques son el Centre d'Art la Panera i el Col·legi d'Arquitectes de Catalunya de la demarcació de Lleida. També el curs 2001-2002, i en el marc dels estudis de magisteri⁸, els estudiants de 2n havien d'anar a un context escolar durant un dia a la setmana, amb la finalitat de conèixer i analitzar el funcionament de les aules d'educació infantil i primària. Un d'aquests contextos educatius es el CEIP Príncipe de Viana⁹.

Aquesta escola el mateix curs va iniciar conjuntament amb la professora Glòria Jové de la Facultat de Ciències de l'Educació, un projecte que tenia com objectiu dissenyar, implementar i avaluar un programa preventiu dirigit a tota la població per a l'adquisició de las habilitats bàsiques d'accés al currículum (capacitats, habilitats i competències socials-emocionals, cognitives i comunicatives de forma transversal i sempre a través dels continguts curriculars). La finalitat d'aquest projecte es que els alumnes tinguin èxit escolar i que aprenguin a “pensar” i a “conviure”. Volen donar resposta a l'heterogeneïtat de situacions educatives que es dona avui en dia als centres educatius i això ho fomentem des de contextos inclusius. S'utilitza diferents estratègies organitzatives i metodològiques sent l'eix vertebrador dels processos d'ensenyament-aprenentatge el treball per projectes, donant especial èmfasi a la relació establerta entre escola i entitats comunitàries a partir dels recursos que aquestes ens ofereixen “local Cultural Project”; Moss,P (2006).

Els dimecres al matí la professora de la facultat conjuntament amb els alumnes de 2n de magisteri van al centre i es treballa de forma conjunta amb els mestres duran les hores lectives i després es concreta una sessió

⁸. cinc assignatures del pla d'estudis van crear una borsa de crèdits pràctics i les activitats, les accions i l'avaluació és realitza de forma conjunta

⁹ Les Pràctiques de mestre d'educació especial. Glòria Jové Monclús (coord.), M. Jesús Agulló Morera , Jordi Coiduras Rodríguez, Juan J. Jové Peres, M. Àngels Marsellés Vidal, Isabel Palau Casañé, Ramona Ribes Castells, Maria Josep Valls Gabernet.

setmanal d'assessorament en relació als projectes, per tal d'afavorir un currículum més globalitzat i /o interdisciplinari.

Tal com diu Morin (2006) , el S. XIX i el S. XX han estat els segles de l'estructura disciplinaria. El S.XXI i per tal de comprendre, analitzar i actuar en la societat complexa en la que vivim necessitem trencar amb la disciplinarietat i abordar les temàtiques, els problemes i les visions de forma interdisciplinar.

Al 2003 el Centre d'Art la Panera de Lleida, neix com a plataforma de producció, difusió, formació i exhibició de les arts visuals en el nostre país. Pretén ser un instrument que estableixi ponts entre la creació visual i la creació produïda en altes àmbits culturals. Així mateix, amb les exposicions i les activitats que genera, tracta de ser un centre de reflexió i adopta un compromís amb la societat que vincula les arts visuals amb les diferents problemàtiques i successos de la nostra societat. El seu programa expositiu compren projectes individuals de gran envergadura, com els que van presentar Alicia Framis, Cabello/Carceller y Antoni Abad, i exposicions temàtiques com *Paisatges després de la batalla* (2004), *Somni eròtic* (2005), *Mediterrànie(s)* (2007-08) que tracta d'importantes qüestions del moment i suposen una presa de posició per part de la Panera davant les controvèrsies que e generen en l'actualitat.

Des dels inicis, el Servei Educatiu de la Panera, ha creat programes educatius dirigits a tots els públics, donant la possibilitat de conèixer i gaudir de la creació contemporània a tots aquells interessats. L'objectiu de la nostra proposta educativa es que davant la diversitat (cultures, edats, gèneres, capacitats, facilitats, dificultats...) que ens envolta, s' estableixi un nexa d'unió que ens identifiqi a tots en una sola comunitat mes rica en experiències, convivències i nous aprenentatges.

Per tan creem que l'art contemporani és una estratègia perfecta per a la inclusió social i educativa. L'art i la cultura contemporània ens ajuden a

tenir aquesta visió crítica del present, raó per la que defensem l'art com una eina educativa especialment vàlida per reforçar els diferents programes escolars. Les pràctiques artístiques contemporànies, per la seva riquesa expressiva, per als múltiples interrogants que planteja i per als diferents horitzons que ens proposa, contribueix a la formació d'individus receptius, crítics, dialogants, imaginatius i reflexius. Així amb l'objectiu d'abordar la transversalitat que s'està produint entre disciplines artístiques, i el desig de donar eines útils als docents per a tractar els diferents llenguatges de la cultura contemporània, tenint present la creixent multidisciplinarietat del panorama artístic contemporani, els continguts de les nostres activitats no només es vinculen a les arts visuals, sinó també a molts altres aspectes relacionats amb la cultura contemporània com la literatura, el cine, l'arquitectura, la ciència i la robòtica, entre altres.

Les Estratègies del Pensament Visual (VTS sigles amb Anglès) és la metodologia que utilitzem durant les visites a la Panera. Aquest sistema va ser posat en pràctica l'any 1970 per la psicòloga Abigail Hausen, entre altres professionals, es basa en la formulació de preguntes i en la creació d'un debat, que comporta la participació dinàmica i generalitzada del grup. Aquest procés exigeix concentració, reflexió i indagació per elaborar una base sòlida d'un pensament crític. Tot això es realitza gràcies a l'ambigüitat i la multiplicitat de significats que ens ofereixen les creacions artístiques actuals. La selecció de peces artístiques i itineraris expositius variarà depenent de les possibilitats i interessos del grup. A més a més des del Centre es realitzen sessions prèvies i posteriors a la visita per a preparar i avaluar l'estat de sensibilització i socialitzador de l'espectador.

Els centres educatius que visiten regularment les exposicions de la Panera comparteixen amb nosaltres d'utilitat del diàleg ja que afavoreix el creixement personal, emocional i crític dels nens, que perceben la realitat actual a través de les produccions artístiques contemporànies.

Així mateix, el contacte amb les noves tendències artístiques produeix una millora de la qualitat educativa; a nivell estètic s'incorporen noves tècniques a les classes d'educació visual, i a nivell temàtic s'incorporen noves aportacions plantejades pels propis nens a partir de les visites a les exposicions.

Tal i com hem comentat anteriorment, des del curs 2004-05 s'ofereixen crèdits pràctics als estudiants de Psicopedagogia al Centre d'Art la Panera, que tenen com a objectiu definir el paper del psicopedagog al servei educatiu d'un centre d'art contemporani. En el curs 2005-2006 arran d'una visita de supervisió de pràctiques per part de la professora de la UdL, va néixer la voluntat d'iniciar un projecte conjunt entre el CEIP Príncep de Viana i el Centre d'Art la Panera.

Diàleg:

Professional del centre d'art (PCA):*Quin projecte feu aquest curs a l'escola Príncep de Viana?*

Professora de la Facultat (PF):*Tota l'escola ha anat a veure la pel·lícula Robots al cine Funàtic i ha servit per a concretar els projectes de treball al centre.*

ECA:*Nosaltres aquest mes juntament amb l'universitat hem realitzat un taller a càrreg de l'artista Daniel Canogar, on artistes i ingeniers sumen els seus coneixements i inquietuds per a realitzar un robot.....*

PF:*No podríem fer alguna cosa conjunta?*

ECA:*Sí, la pròxima setmana fem una presentació i mostra dels robots, podríeu venir a veure-la? Tindreu-ho l'oportunitat de conèixer als artistes i ingeniers...*

PF:*Ho proposaré a l'escola.*

La col·laboració es va fer en torn al taller de Daniel Canogar i la pel·lícula *Robots*, i el projecte resultant va ser presentat a una ponència presentada al *I Congrés Internacional Els museus en l'educació*¹⁰, a Madrid.

Durant el següent curs, 2006-07, la col·laboració entre centre d'art i escola va ser intensa i va girar en torn a l'exposició *Glaskultur "Què va passar amb*

¹⁰ Jové, G.; Cano, S.; Ayuso, E.; Sanjuan, R. (2008): "L'escola va al centre d'art i el centre d'art va a l'escola".

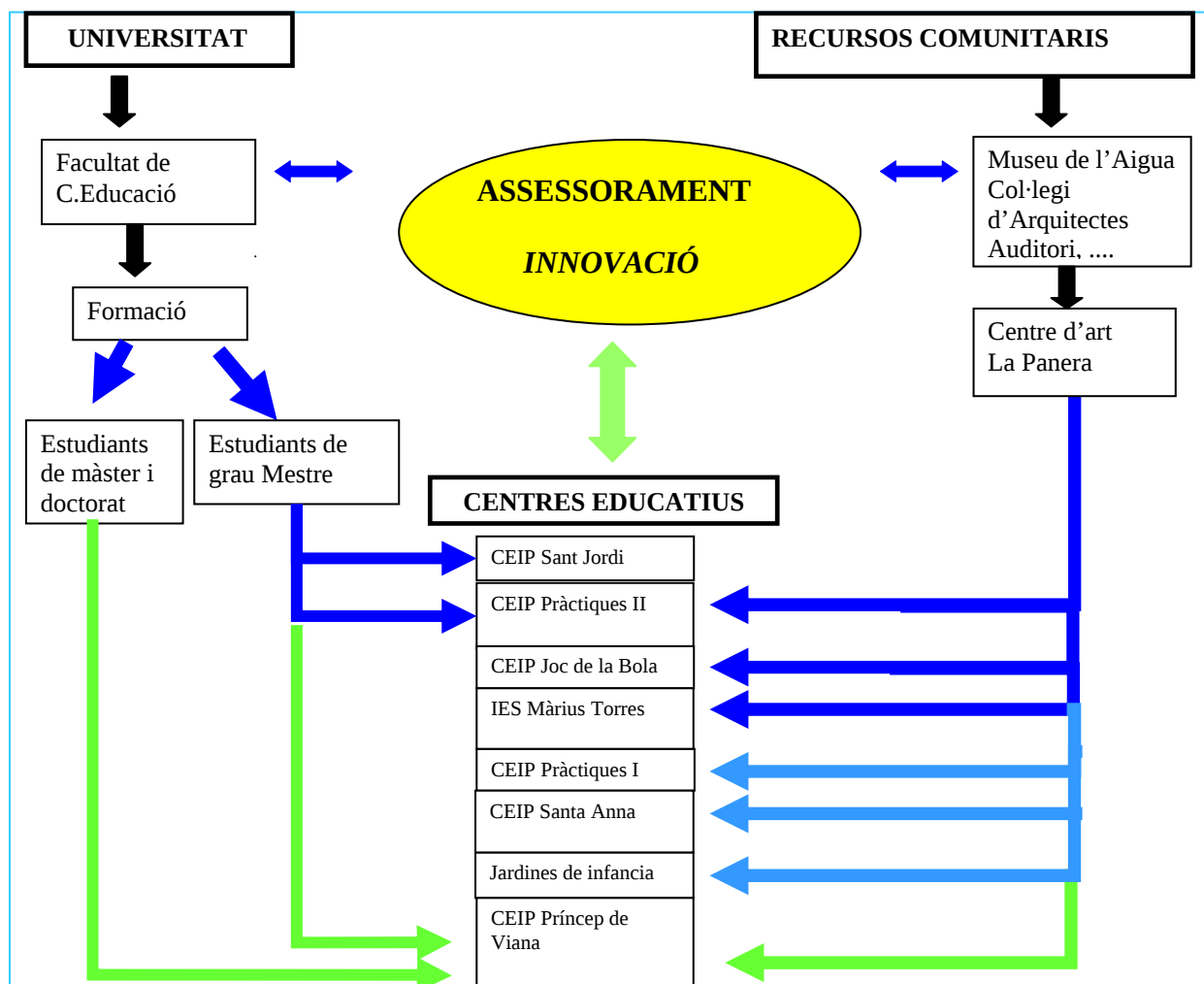
la transparència?”, comisariada per Martí Peran. A més a més, a partir del curs 2006-07 el govern de Catalunya va incorporar una hora més a la jornada educativa de primària, la sexta hora i des de les àrees de sensibilitat artística van acordar contextualitzar el currículum amb l'exposició *C3, Col·lecció d'art contemporani de l'Ajuntament de Lleida* en la que figuraven artistes com Daniel Canogar, Alberto Peral, Marina Núñez, MP&MP Rosado... entre altres. L'última exposició que l'escola va visitar durant aquell curs acadèmic va ser “+ *Insectes*” de l'artista Francisco Ruíz de Infante, el contingut de la qual es va vincular a les àrees de coneixement del medi i de llengua. Tercer i quart de primària es van aproximar a l'exposició des de l'àrea de llengua estrangera, anglès. Poc a poc l'entusiasme pel projecte va portar a que vinculéssim les tres exposicions que al llarg del curs 2006-07 es desenvolupessin a la Panera amb el currículum de l'escola. Va ser llavors quan els professionals del centre d'art van començar a assistir a alguna de les sessions d'assessorament, i així va començar a gestar-se el paper de la Panera a l'assessorament a l'escola.

Al principi tots vam tenir una gran sensació de satisfacció, sentiment que al llarg del curs es va transformar en sobrecarrega de treball (pressió, tensió...).

A partir de les sensacions i dubtes sorgits en torn al projecte, ens plantegem revisar la metodologia de treball. Durant el curs 2007-08 entre centre d'art i escola plantegem un sistema de treball i organització mes acord amb la línia de l'escola. Es va partir d'una sola exposició, *Mediterrànea(as)*, i a mesura que s'anava desenvolupant els projectes s'incorporaven altres exposicions o obres concretes d'artistes. Així fou que s'ha consolidat el paper de la Panera, formalitzant-se sessions d'assessorament cada tres setmanes. El curs anterior el paper dels professionals de la panera a l'assessorament era el de donar resposta a les demandes dels mestres en relació a l'exposició. A mesura que s'ha consolidat l'assessorament i sobretot durant el curs 2007-2008 es constata que en aquestes sessions no hi ha una demanda per part dels docents als professionals del centre d'art, sinó que es genera un treball transversal i en

xarxa, que permet reconstruir el projecte per part de tots els professionals que estan a l'assessorament, ja siguin mestres, professors de la UDL, professionals del centre d'art i/o estudiants.

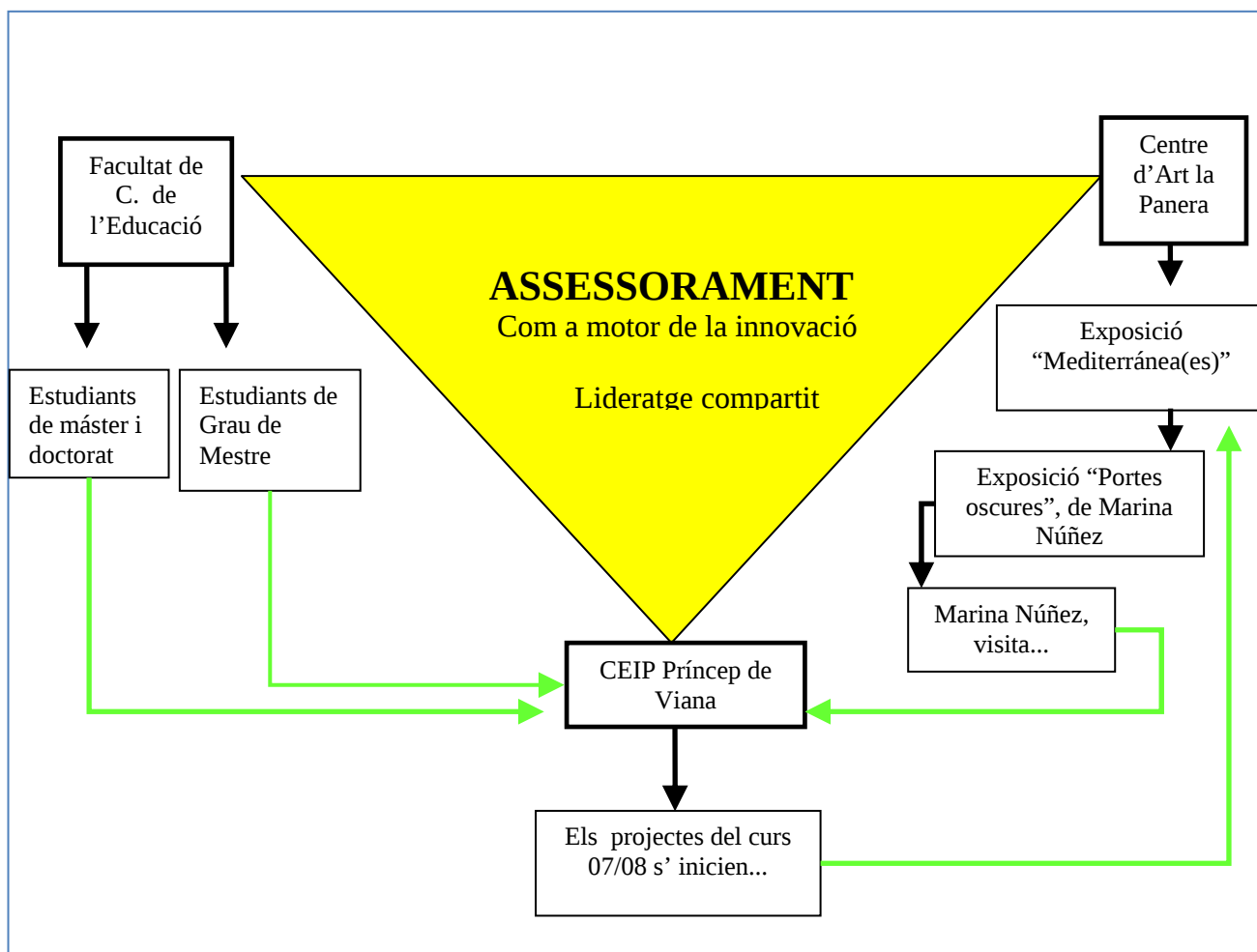
A continuació, presentem uns esquemes que sintetitzen la estructura i les accions dels diferents professionals i/o estudiants que participen en aquest treball en xarxa.

Esquema 1: En aquest esquema se plasmen les múltiples relacions que s'estableixen entre la Universitat de Lleida, els recursos comunitaris i els centres educatius. L'eix vertebrador d'aquest treball en xarxa és l'assessorament que realitza una professora de la Facultat de Ciències de l'Educació al CEIP Príncep de Viana. Des del centre d'art La Panera s'ofereixen activitats als centres educatius. El grau d'interacció y feedback entre els centres educatius i el centre d'art varia com es pot veure en els colors de les fletxes de l'esquema (per exemple, els centres educatius amb una fletxa blau intens ens indiquen una relació puntual i més concreta; els centres educatius amb una fletxa blau clar, indiquen una relació més interactiva i, finalment, el centre educatiu amb una fletxa verda indica que

la relació és continua, interactiva i de treball en xarxa). El mateix succeeix amb les relacions que estableix Facultat de Ciències de l'Educació amb els tres centres educatius en els que els estudiants realitzen pràctiques. Les fletxes de color verd indiquen les relacions que s'estableixen entre aquestes dos institucions (facultat i centre d'art)i els centres educatius, relacions que s'enriqueixen amb l'assessorament.

El següent mapa representa les relacions més concretes entre facultat/centre d'art i CEIP Príncep de Viana.

Esquema 2: En aquest esquema es presenta les interrelacions entre la Facultat de Ciències de l'Educació, l'escola Príncep de Viana i el Centre d'Art la Panera, aquest eix vertebrador és l'assessorament que es realitza en dita escola. Podríem dir que es tracta d'un triangle en el que l'enriquiment és recíproc, on el tot és molt més que la suma de les parts.

El curs 2008-2009 i coincidint amb el 800 aniversari del naixement del Rei Jaume I, l'escola va decidir iniciar el projecte amb la sortida a una exposició que es va realitzar a l'Institut d'Estudis Ilerdencs "escenes imaginàries de la vida de Jaume I" d'Antoni Borrell. Per tant, tot i que el context

alfabetitzador inicial no era una exposició del centre d'art la Panera, els professionals del centre d'art han realitzat l'assessorament conjunt i hem anat creant ponts entre aquesta exposició i altres obres del centre d'art la Panera o d'altres museus. Sempre en funció de com es va desenvolupant el projecte.

Durant el temps que hem treballat de forma conjunta hem realitzat valoracions de les diferents accions amb la finalitat d'analitzar si el nostre treball seguia la línia marcada a l'inici. Aquestes valoracions es fan cada vegada de forma més sistemàtica, el més important és que ho fem des de diferents punts de vista. Per un costat, els estudiants de psicopedagogia i de doctorat realitzen un seguiment dels assessoraments que es realitzen al CEIP Príncep de Viana i on hi participen la professora de la Facultat, les professionals del servei educatiu del Centre d'Art la Panera i els mestres del centre, portant a terme la seva pròpia valoració amb l'objectiu d'analitzar el treball en xarxa.

L'informació registrada es sistematitza a partir d'un procés de categorització i triangulació amb l'informació recollida pels diferents professionals que intervenen en el procés¹¹.

Aquesta experiència ha coincidit amb un estudi que realitza la Fundació Jaume Bofill de Barcelona per avaluar aquesta experiència de treball en xarxa a partir d'entrevistes i grups de discussió realitzats als professionals i estudiants que han participat en

l'assessorament. Aquesta avaluació es realitza al marc del "projecte trama", projecte interuniversitari impulsat i finançat per la Fundació Jaume Bofill, amb la intenció de fomentar la construcció de coneixement sobre l'adquisició de competències per al treball en xarxa. La pregunta clau que es planteja és: Com podem facilitar en la formació inicial dels professionals de l'educació el desenvolupament d'aquestes competències?

Actualment al grup de treball estem valorant les dades registrades en aquest procés per a elaborar unes conclusions que permetin concretar un

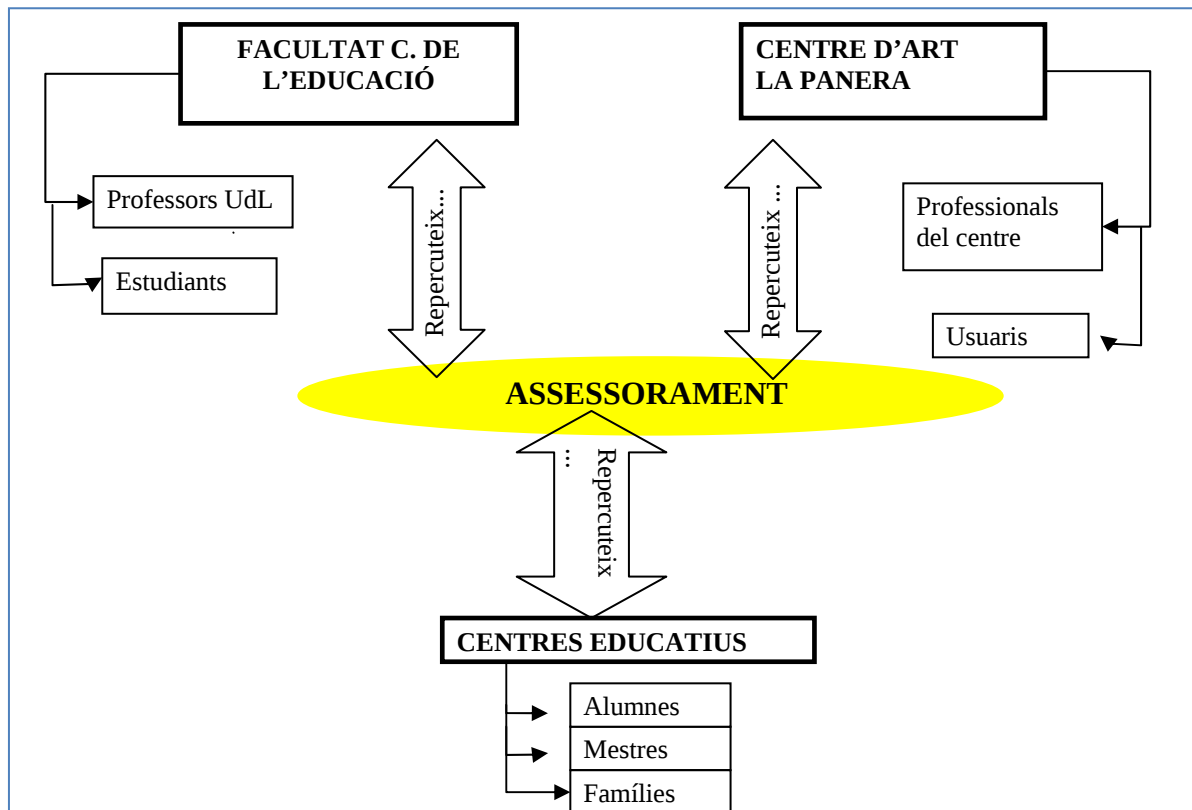
¹¹ Cada Professional implicat en el procés realitza un diari de las sessions d'assessorament.

projecte d'investigació en relació al treball en xarxa entre la universitat, el Centre d'Art la Panera i els centres educatius.

Tot i no tenir totes les dades disponibles podem anticipar algunes conclusions d'aquest treball en xarxa, així com algunes implicacions que ha generat. El projecte que hem presentat està estructurat en base a algunes aportacions teòriques (Civís, 2007) des de la corresponsabilitat real de tots els agents implicats, tot i que s'estructura des del lideratge que exerceix la professora de la UdL. La funció principal d'aquest lideratge és fer de pont entre el centre escolar i els recursos comunitaris, en aquest cas concret, amb el Centre d'Art la Panera. Però en tot moment s'ha anat construint com un lideratge compartit amb els altres professionals que estan implicats, de manera que en un moment determinat pot adquirir més protagonisme com ha líder un professional del centre d'art, o un mestre del centre, o un estudiant.... depenent en part del que es vagi concretant en el procés, establint relacions des del respecte i enriquiment mutu.

- *Els estudiant que han participat amb l'experiència, quan estan al mon laboral utilitzen els recursos del centre d'art amb els seus alumnes: Diuen els professionals del centre d'art.*
 - *Els nens de l'escola venen els caps de setmana amb les seves famílies i els estudiant de la facultat venen amb amics: Diuen els professionals del centre d'art.*
 - *Els mestres "veuen els recursos comunitaris" i saben construir i desenvolupar el currículum en funció d'aquests. Diuen els mestres de l'escola.*
 - *El fet de poder fer pràctiques en un context diferent ens dóna una visió diferent en la nostra formació professional i personal. Diuen els alumnes de la UdL.*
 - *Fer uns Crèdits pràctics al centre d'art ens ha permès conèixer activitats que es duen a terme des de l'entitat. Diuen els estudiants de psicopedagogia.*
 - *El curs 2008-2009, he realitzat un treball en xarxa en el marc de crèdits teòrics i pràctics: Diu la professora de la UdL.*

A tall de síntesis, podem afirmar que el projecte que presentem l'hem forjat pas a pas i l'estem construint des del marc conceptual de la teoria de la complexitat. Podem dir que el mètode que concretem és una estratègia que permet una formació per a tots els agents implicats en el procés: des de la formació inicial dels estudiants de la Facultat a la formació continua dels professors de la Facultat, dels professionals del servei educatiu del centre d'art i dels mestres de l'escola.

Esquema 2: En aquest esquema es reflecteixen els beneficis d'aquest treball en xarxa ja que contribueix a millorar la formació de mestres, psicopedagogs, estudiants de doctorat, professionals del centre d'art, mestres dels centres educatius, i indirectament, optimitza l'atenció als alumnes, famílies i usuaris del centre d' art.

Perquè com afirma Morin (2000):

Necessitem professionals que siguin capaços de gestionar la complexitat i canvi constant que viu la societat i l'entorn educatiu,

que tinguin un conjunt d'estratègies que van ficant en joc per a conviure amb l'incertesa.

BIBLIOGRAFÍA:

Civís, M.; Longàs, E.; Longàs, J.; Riera, J. (2007). Educació, territori i desenvolupament comunitari. Pràctiques emergents. *Revista d'Educació Social*, n : 36, pp. 13-23.

D. D. A .A *Glaskultur. Què va passar amb la transparència?* Ajuntament de Lleida, Centre d'Art la Panera, Lleida 2006.

D. D. A. A. + *Insectes. Un recorregut d'instal·lacions proposat per Francisco RUIZ DE INFANTE i concebut amb la complicitat de Glòria PICAZO.* Ajuntament de Lleida, Centre d'Art la Panera, Lleida 2006.

D.D.A.A *Mediterrani(es).* Revista Transversal 31. Ajuntament de Lleida, Centre d'Art la Panera, Lleida 2007.

D.D.A.A Marina Núñez, *Portes Obscures.* Ajuntament de Lleida, Centre d'Art la Panera, Lleida 2008.

Eisner, E. (2004). *El arte y la creación de la mente: el papel de las artes visuales en la transformación de la conciencia.* Barcelona: Paidós.

Equip de coordinació del projecte Trama (2007). Projecte Trama. Treball en xarxa en la formació inicial dels professionals de l'educació. *Revista d'Educació Social*, n : 36, 40-51.

Gardner, H. i altres (2000). *El Proyecto Spectrum. Volum I: Construir sobre las capacidades infantiles.* Barcelona: Morata.

Jové, G.; Vicens, L.; Cano, S.; Serra, O.; Rodríguez, J. (2006). *Desig d'alteritat. Programa Àlber: una eina per atendre a la diversitat a l'aula*. Lleida: Pagès editors.

Morin, E. (2000). *La mente bien ordenada*. Barcelona: Seix Barral

Santos Guerra, M.A. (2002). *La escuela que aprende*. Barcelona: Morata.